

КОНСТРУКЦІЯ З ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ПРИГОТУВАННЯ ЛІКІВ У НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ

Про використання глини та застосування глиняних виробів у народній медицині в середині XIX – XX столітті в Україні. Акцентовано увагу на застосуванні конструкції з глиняних виробів для приготування ліків. Подано варіанти конструкцій.

Ключові слова: народна медицина, конструкція з глиняних виробів, глиняний посуд, глина.

Народна медицина – одне із важливих та інформативних джерел для пізнання традиційно-побутової культури будь-якого народу, українців у тому числі. Вона є тією основою, на якій розвинулися сучасна медицина, як офіційна так і неофіційна. Безліч лікарських препаратів на сучасному фармацевтичному ринку базовані на використанні лікарських трав, різноманітних природних матеріалів, мінералів тощо. Не помилюся, коли зауважу, що в арсеналі кожної сім'ї є домашні засоби, за допомогою яких можна полегшити перебіг тієї чи іншої недуги: застуди, зубного болю, хвороб внутрішніх та зовнішніх органів, поранень та багатьох інших. Звісно, в народній медицині є немало, на перший погляд, дивного, проте будь-які методи народного ліку не можна бездумно відкидати – вони потребують детального вивчення та аналізу. Адже народні лікувальні рецепти несуть у собі напрацьовану віками мудрість наших предків і багато з них здатні допомогти людині позбутися того чи іншого захворювання. За словами відомого лікаря, історика медицини Максима Рейдермана, “в народній медицині було немало містики, але було чимало й такого, що при детальному розгляді не тільки заслуговує на увагу, а й, безумовно, на підтримку та наукову оцінку”¹. З власної практики знаю, що досвідчений, розважливий медик в процесі лікування пацієнта ніколи не буде відхиляти можливості паралельного застосування народних лікувальних рецептів.

Вивчаючи питання про використання глини та глиняних виробів у народній медицині та лікувальній магічній практиці українців, я знаходжу підтвердження вищесказаному в численних літературних джерелах та документальних матеріалах. Нещодавно, працюючи у Львівській Національній бібліотеці імені Василя Стефаника, добираючи матеріал по темі, я натрапила на цікаве видання “1250 домашніх засобів по лікуванню всіляких хвороб: Повний справжній простонародний російський лікарський порадник”². Вперше книга побачила світ у 1862 році. Через чотири роки спадкоємиця автора перевидала її, доповнивши списком назв лікарських засобів. У 1993 році книга була втретє перевидана вже в Україні, що безперечно свідчить про її необхідність і корисність. Укладач книги “Доктор Изящных Наук, Философии и Медицины, находящихся при Московских Департаментах Правительствующего Сената” – Фелікс Лоевський у передньому слові пише: “Забобони не дозволяють простому люду користуватися ліками аптекарськими, до цього ж вони мають до них просто непереборну відразу. Якщо деякі і дадуть себе переконати в необхідності прийому ліків, то коли трапляється під час лікування загострення хвороби, що дійсно може траплятися залежно від ліків, хвороби, особливостей характеру то вони звертають це на ліки, перестають їх приймати і змусити вже їх неможливо. ... Тому я старався лікувати їх простими домашніми лікувальними засобами і впродовж 30-річної діяльності в Росії мав успіхи: з 33132 чоловік, яких я лікував (з них 1/5 частина нижчого суспільного стану), тільки 500 я не вилікував, 246 померло. Всі інші благополучно вилікувалися цими домашніми лікувальними засобами”³. Отже, професор, лікар з 30-річним стажем роботи, розуміючи психологію простого народу, визнавав, що ті лікувальні засоби, якими він користувався, мали сенс, тому й застосовував у своїй медичній практиці увесь

її можливий арсенал. На жаль, Фелікс Лоевський не повідомив де, як і впродовж якого часу збирав рецепти народних засобів лікування, адже він не був етнографом, професійним дослідником, записувачем. Довідник виданий у Москві, отже, найімовірніше, рецепти народного лікування були зібрані на обширній території Російської імперії. Проте, немало з них схожі на ті, які свого часу збирали дослідники народної медицини і на території України. У цьому довіднику мені вдалося знайти й свідчення про способи використання з лікувальною метою глини та виробів із неї, зокрема тертого порошку цегли, а також рецепти приготування ліків у глиняному посуді*.

Від головного болю лікар радив прикладати до лоба 3 рази на день глину з квасом і сирим яєчним білком. Окрім цього він пропонував пити воду з мурашиною кислотою, приготованою за допомогою глиняної чашки і нею ж якомога частіше змочувати голову. Глина розведена "квасною гущею" була одним і засобів для лікування "цинготних ран" (симптоми хвороби: блідо-синій або синьо-жовтий колір обличчя, бліді губи, гниючі ясна, припухлі, особливо нижня, повіки, загальна слабкість, тремтіння кінцівок і всього тіла, поява на литках червоних чи синіх плям). "Розмазю з глини і квасної гущі" прикладали до ніг саме при появі ран. Для лікування рожі "рожа узнається по опухолі с красноречивою краскою и лоском, с отеком на одном месте, где она есть" потрібно було прикладати до пухлини 4 рази на день теплий порошок сухої глини і стертої в порошок сухої цегли, або порошок приготовлений із сухої крейди і товченої цегли, цвіту ромашки і листя шавлії. Товчена цегла ставала в нагоді й у ході лікування золотухи. Чудовими ліками від золотухи був і, так званий "калиновий декокт". Його готували в полив'яному горщику з молодих пагонів калини. Скарлатину, згідно довідника, можна буловилікувати прикладаючи до вражених місць "до горла, до грудей де є пухлини, до рук і ніг", приготовлену в глиняному горщику мазь із розтоплених на слабкому вогні сала, меду, "пінного чи полугарного вина". У глиняному посуді з поташу та сірки готувалися й ліки від отруєння. "Желваки і зоби" (запалення лімфатичних вузлів) професор, згідно із засобами народної медицини, рекомендував лікувати настоянкою з приготовленого в полив'яному глечики "винного каменю", дубової кори та мускатного горіха⁴.

Поряд з цим у довіднику наведені й дещо дивні, на перший погляд, абсурдні рецепти приготування ліків. Проте автор, либонь не вважав їх безглуздими й не проігнорував опублікувати. Так, щоб позбутися "шолудей на голові" рекомендувалося використовувати приготований у глиняному полив'яному горщику порошок із жаб. А задишки з болями у боці, за рецептом надрукованим у довіднику, можна було позбутися перетопивши в печі у горщику, накрітому покриткою і замазаному тістом живу курку⁵. Проте, якщо ретельно проаналізувати, то ці рецепти, можливо, й не зовсім безглузді. Адже використання в народній медицині курячого пір'я, жиру, кісток, внутрішньої плівки курячого "пупа", крові не викликає здивування то чому приготування ліків з усієї тушки не може бути доцільним?

Отже, як бачимо, тільки одне видання містить суттєву кількість рецептів ліків у ході приготування яких використовувалася глина (суха, тепла, розчин глини і квасу чи квасної гущі) та глиняні вироби (полив'яний горщик, глечик, чашка). На жаль, її автор не вдавався до аналізу раціональності їх застосування. Проте він не був науковцем і не ставив перед собою такої мети, а тільки зафіксував їх, зібрав та оприлюднив, що є вже вкрай позитивним.

Зробивши порівняльний аналіз лікувальних рецептів надрукованих у вказаній книзі, з рецептами опублікованими в інших виданнях, з тими, які вдалося мені записати у ході дослідницької роботи, я звернула увагу на цікавий рецепт приготування ліків за допомогою конструкції з двох глиняних посудин, зокрема горщиків. Ці ліки, точніше мазь, згідно довідника, готувалися з подрібненої деревини ялівцю чи липи і застосовувалися від зубного болю. У глиняний горщик клали сировину (подрібнені галузочки ялівцю чи липи), накривали його покриткою, заліплювали щілину тістом, а посередині дна робили отвір. Горщик потрібно було поставити в інший таким чином, щоб ввійшло тільки дно, і також заліпити це місце тістом. Далі відбувалося наступне: нижню частину конструкції (нижній горщик) закопували до країв у зем-

*Способи приготування ліків, подані у статті, не рекомендується сприймати як поради для самолікування. Перед тим, як використати надруковані тут рецепти, необхідно порадитись з лікарем-професіоналом.

лю і розводили навколо багаття. Палили його до тих пір, доки стружка у верхньому горщику не перегоріла. Коли ж вогонь гаснув, горщики вихолоняли, у нижньому збиралася певна кількість “масла”, яким і лікували зубний біль, прикладаючи його до зуба та ясен і прикриваючи шматочком бавовняної чи льняної тканини⁶. Мал. 1. Описаний у довіднику спосіб приготування ліків за допомогою конструкції з двох глиняних горщиків зустрічається і в інших виданнях та матеріалах дослідників української народної медицини. Подібним чином приготовленою маззю зі свіжого конопляного насіння, згідно матеріалів “Малорусских домашних лечебников 18 века”, лікували “струпи, шолуді на голові”. “Свіже конопляне насіння (пригорщу) всипати в новий горщик змішати з горілкою у новому горщику, накрити покришкою з діркою, а другий горщик взяти порожній накритий тканиною і поставити на вогонь. Той горщик який накритий тканиною накласти вверху дном на той, що накритий покришкою обмазати глиною чи тістом і так обкладати вогнем чи обсипати жаром, щоб із верхнього в спідній пішов олійок і мазати струпи”⁷. Рецепт опубліковано, на мою думку, дещо неточно. Проте зрозумілим залишається те, що в ході приготування ліків використано конструкцію з двох глиняних горщиків. А в “Лікарських та господарських порадах XVIII століття” подано інформацію як подібним чином, тобто за допомогою конструкції з двох горщиків (вказано, що один із них новий) готували мазь від ран на губах “Назбирай зелених жаб звичайних, которие в водах бивают, каждой юй наклади масла в рот, вложи их в горшок новой, в котором наперед пороби дерки, залепи зверху покришкой, закопай другой горшок в землю, положи на сему наверху з жабами и пали вокруг верхней горшок, чтоб в сподний изойшол олеек”⁸.

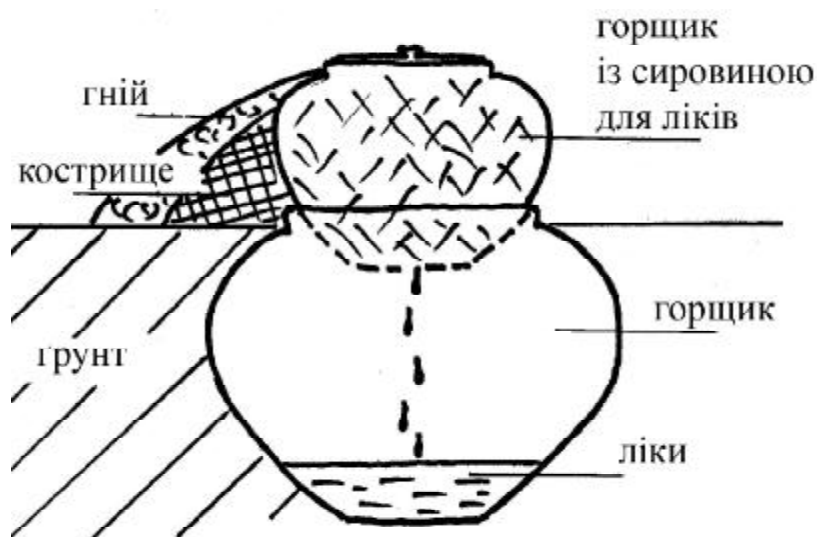
Наприкінці XIX століття, згідно із записами відомого українського фольклориста та етнографа, дослідника народного побуту населення Полтавщини Василя Милорадовича, порізи й колоті рани на ногах у домашньої худоби лікували соком, випареним з конопляного насіння “в просверленном снизу горшке”⁹. Схожий рецепт знаходимо і в “Харківському збірнику” за 1893 рік. Татарський А.А., записуючи етнографічні дані у сл. Свято-Дмитріївка Старобільського повіту (нині Луганська обл.), зафіксував, що для лікування виразок на ногах готували спеціальну мазь у дірявому горщику (скоріше за все спеціально продірявленому) з коріння жимолості, чи барбарису¹⁰. Схожі прийоми використання двох глиняних посудин, в одному випадку двох глечиків, в іншому – горщика і миски з дірочками (друшляка), для приготування ліків “від екземи та ран невігойних” з конопляного сім’я, або з осикових “галузочок” зафіксував наприкінці XX століття і дослідник народного ліку Андрій Шкарбан¹¹. Мал. 2, Мал. 3. Мені вдалося записати на Харківщині, як подібним чином, тільки використовуючи глиняну кубушку, виготовляли мазь від екземи з липових галузочок. Суху деревину липи подрібнювали на невеликі шматочки, зсипали їх у кубушку і зав’язували зверху полотняною ганчірочкою. Посудину перевертали отвором униз і ставили у чавун таким чином, щоб вона не торкалася вінцями до дна чавуна, а нібито зависла, упираючись боками в його краї. Щілину між кубушкою і чавуном замазували глиною. Цю конструкцію до країв чавуна заривали у землю, навколо кубушки розводили багаття, а потім закладали його: “I ото воно туди капа і таке, як дьоготь чорне, запах у нього різкий, їдучий. I ото топиш три дня, не перестаючи, кубушка аж біла робиться. А тоді розгортають оцей жар – вистигає. Глина одколупується ножом, щоб не попало в чавун, знімаєш. А в чавуні чи літра, чи півлітра рідини, дивлячись яка була кубушка. Зливаєш тоді в пляшку і закриваєш. Воно їдуче, як помажеш, болить дуже, ну, більш там, на цьому місці, нічого не залишається, з першого разу проходить”¹². Мал. 4.

Мене, як керамолога, насамперед, цікавить питання, наскільки є необхідним в описаних способах приготування ліків використання саме глиняних виробів? Проводячи паралель та, зробивши певний аналіз, відзначаю те, що в більш ранній період часу (XVIII – XIX ст.) зафіксовано використання для приготування ліків конструкції виключно з глиняних виробів (глечик, горщик, друшляк). Із середини років XX століття, коли глиняний посуд виходив з широкого ужитку і в побуті населення ширше використовувався металевий, скляний, фаянсовий, зареєстровано випадки, коли відбувалася заміна частини згаданої конструкції на інший посуд, зокрема чавун. Варто зазначити, що сказане стосується не лише описаного способу приготування лікарських засобів. У минулому глиняний був чи не єдиним доступним видом посуду в побуті українців, тому й різні лікувальні засоби: мазі, відвари, напари й готувалися саме в череп’яних виробках. Підтвердження цьому знаходжу, коли записую розповіді про те,

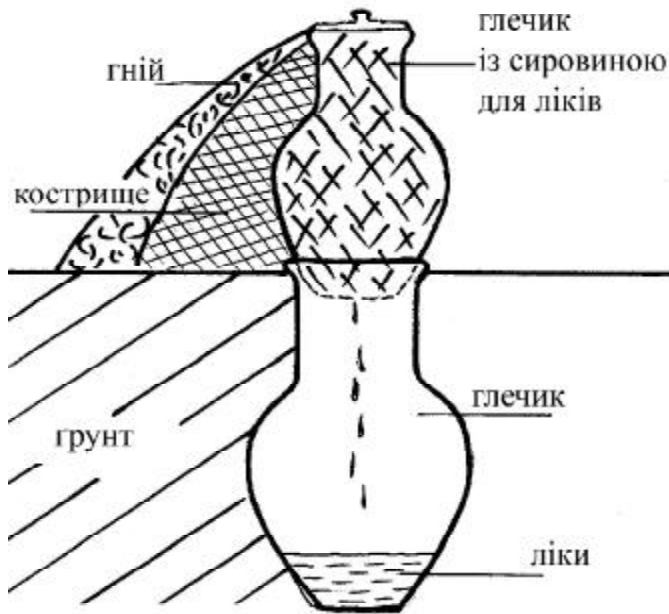
як готують ліки в домашніх умовах у наш час, використовуючи при цьому емальований (каструля, кухоль), скляний (банка, пляшка, склянка), фаянсовий (чашка) посуд.

Тож належить визнати і констатувати, що використання глиняних виробів для приготування лікарських засобів у народній медицині насамперед пов'язане з тим, що вони впродовж тривалого історичного періоду, аж до середини ХХ століття, займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі нашого народу. Безперечно тут мала місце і віра людей у цілющі властивості предметів з рідної домівки, адже з лікувальною метою використовували як посуд, у тому числі й глиняний, а також віхоть, яким його обмивали, так і інші хатні речі: діжу, кочергу, віник тощо. Можливо, наші предки й не були обізнані з фізико-хімічними якостями глини та виробів із неї, проте досвід, який вони переймали і, в свою чергу передавали із покоління в покоління, показував, якими були їх лікувальні властивості.

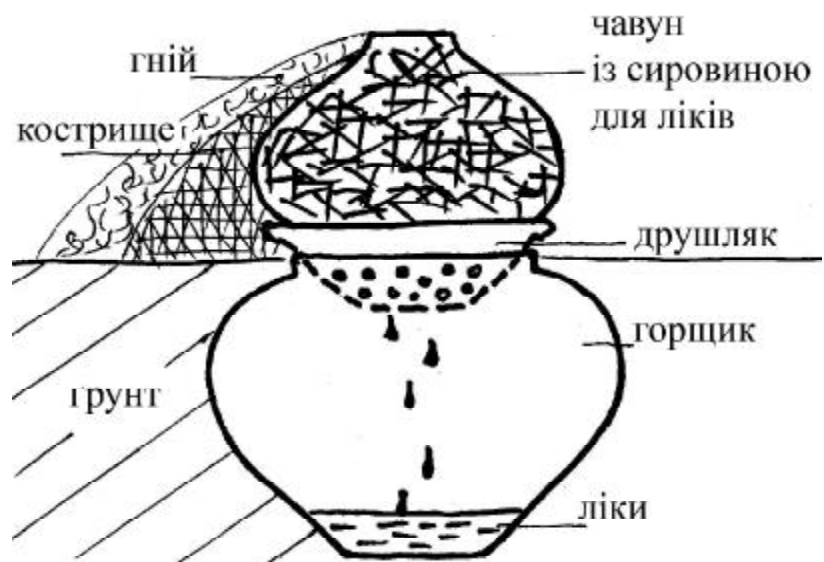
Окрім цього, варто зазначити, що поширеність описаних вище способів приготування ліків за допомогою конструкції з двох глиняних предметів, в одному з яких знаходиться сировина для приготування, а в іншому, після довготривалої обробки вогнем посудини із сировиною (подрібнені гілочки липи, осики, ялівцю, коріння жимолості, барбарису, насіння льону, коноплі), – накопичуються самі ліки, пов'язана й з тим, що глиняний посуд був порівняно дешевий та доступний, мав низьку теплопровідність, внаслідок чого його вміст довгий час зберігав необхідну температуру, витримував він і значне її підвищення. Ще для абсорбції ліків у глиняному посуді легше було зробити отвори. Розміри посудин, у яких таким чином готувалися ліки, не відігравали значної ролі, принаймні у відомих мені прикладах вони не вказані. Все залежало від того, яку кількість ліків потрібно було приготувати. На використанні полив'яного посуду акцентовано увагу лише в окремих випадках. Тож або записувачі не звертали на цей факт уваги, абу він дійсно був несуттєвим. Лише в окремих моментах дослідники фіксують, що для ефективності приготованих ліків краще брати новий горщик. Проте такі свідчення вкрай мізерні, щоб можливо було зробити однозначний висновок. То ж дане питання ще потребує ретельного вивчення. Вважаю й за необхідне провести експеримент з приготування ліків способами описаними вище.

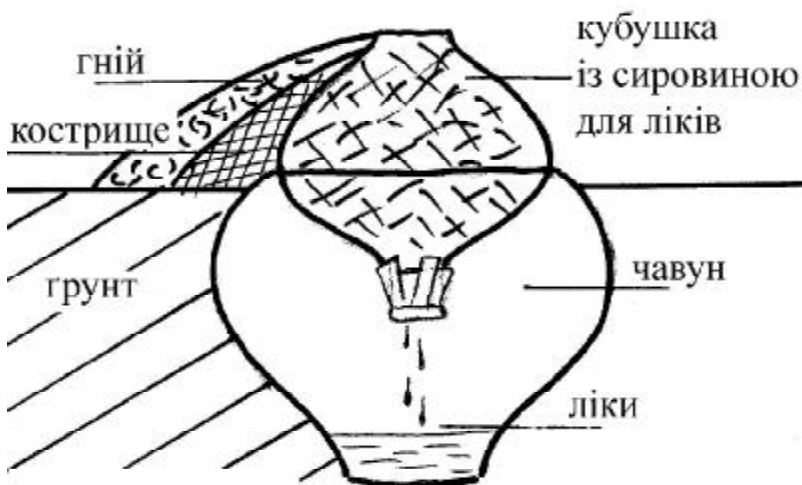
Малюнок 1.

Малюнок 2.

Малюнок 3.

Малюнок 4.

- ¹ Рейдерман М.І. Традиційна і нетрадиційна медицина. – К., 1991. – С. 19.
- ² 1250 домашніх засобів по лікуванню всіляких хвороб: Повний справжній простонародний лікарський порадник. – Дніпропетровськ, 1993. – 232 с. (Текст друкується за виданням 1250 домашніх средств по излечению всевозможных болезней: Полный настоящий простонародный русский лечебник. – М., 1866. – 280 с.)
- ³ Там само. – С. 4.
- ⁴ Там само. – С. 149.
- ⁵ Там само. – С. 47.
- ⁶ Там само. – С. 22.
- ⁷ Малорусские домашние лечебники 18 века // Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России. – К., 1890. – С. 13.
- ⁸ Лікарські та господарські порадники XVIII ст. – К., 1984. – С. 32.
- ⁹ Милорадович В.П. Житье-бытье лубенского крестьянина // Киевская Старина. – 1903. – № 7 – 8. – С. 27.
- ¹⁰ Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник, 1893. – Вып. 8. – С. 7.
- ¹¹ Записано у с.Мельниківка Смілянського р-ну (1989 р.) та у с. Млачівка Поліського р-ну (1994 р.) Київської обл. // Польові матеріали Андрія Шкарбана. – Приватний архів.
- ¹² Записано від Куценко Раїси Іванівни у с. Вільшана, Дворічанського р-ну Харківської обл. (2003) // Польові матеріали автора. – Приватний архів.

Об использовании глины и употреблении глиняных изделий в народной медицине в середине XIX – XX веках в Украине. Акцентировано внимание на употреблении конструкции из глиняных изделий для изготовления лекарств. Поданы варианты конструкций.

Ключевые слова: народная медицина, конструкция из глиняных изделий, глиняная посуда, глина.

The article deals with the usage of clay as wells earthenware in the folk medicine in the mid 19th – the 20th centuries. The attention is focused on the construction of clay utensils for the preparing of medications. The variants of constructions are given there.

Key words: folk medicine, the construction of clay utensils, earthenware, clay.